

O SMRTI LATINSKOG JEZIKA I NEKIM S TIM POVEZANIM TEMAMA (OSVRT NA KNJIGU *HALTE À LA MORT DES LANGUES* CLAUDEA HAGÈGEA)

1. U ovom prilogu namjeravamo prikazati, komentirati a i dopuniti ono što se o tzv. "smrti" latinskog jezika može naći u važnoj i zanimljivoj knjizi pod navedenim naslovom ("*Stop umiranju jezika*"), objavljenoj g. 2000. u Parizu, u izdanju Odile Jacob. Autor, Claude Hagège, poznati je francuski sociolingvist, profesor na visokoj školi Collège de France. Isti nam je autor podario i više drugih jednako zanimljivih djela: *La structure des langues* ("Struktura jezika"; *Que sais-je?*, 1982), *Le Français et les siècles* ("Francuski i stoljeća", 1987), *L'enfant aux deux langues* ("Dijete dvaju jezika", 1996), *Le Français, histoire d'un combat* ("Francuski, povijest jedne borbe", 1996) i druge. U knjizi koja nas ovdje zanima C.H. se bavi iz-umiranjem ili od-umiranjem jezika, a to je jedna od prvenstvenih sociolingvističkih tema. U nadahnutom uvodu (str. 9-12) C.H. izlaže tematiku knjige, podijeljene na tri dijela (11 poglavlja): "Jezici i život", "Jezici i smrt" i "Jezici i uskrnuće", pa završava ovim riječima: "Braniti naše jezike i njihovu različitost, prije svega od dominacije jednog jedinog, znači više nego braniti naše kulture. To znači braniti naš život".
2. Knjiga, koja se posvećuje različitim jezicima (hebrejski, arapski, sanskrit, američki jezici itd.), bavi se naravno i latinskim jezikom, i to prilično detaljno, iz dva razloga: prvi je razlog neprijeporna važnost toga jezika (ne samo u Europi), a drugi je razlog što je latinski, kako se to obično kaže, danas mrtav jezik, pa ulazi u tematiku Hagègeove knjige. Postavke i pitanja koja se odnose na latinski mogu se pregledno ovako sažeti:
 - 1) Je li latinski jezik zaista mrtav ili nije?
 - 2) Kada se prestalo govoriti latinski?
 - 3) Opozicija višega (pravilnoga) jezika i nižega postojala je mnogo prije republike;
 - 4) Nako što je Konstantin [Veliki] legalizirao kršćanstvo i time kršćanima dao važnost u Carstvu, masa vjernika govori jezikom koji se stalno razvija, dok napokon vertikalna komunikacija postaje nemoguća;
 - 5) U životu latinskog jezika C.H. razlikuje tri etape:
 - a. od g. 400. do g. 650.: Grgur [Veliki] i Augustin pokazuju odklon od klasične norme, a Grgur Turonski i Izidor Seviljski tuže se na iskvarenost jezika;
 - b. od g. 650 do 750.: komunikacija učenih slojeva s narodnom masom postaje sve teža; jedino Markulf piše vulgariziranom jezikom;
 - c. poslije g. 750. dolazi do ireverzibilne jezične krize, učeni krug oko Karla Velikoga (Alkuin) [karolinška reforma] izaziva prekid komunikacije.

Otprilike u isto vrijeme dolazi do nemogućnosti sporazumijevanja u Iberiji, dok je prekid u Italiji nešto kasniji, otprilike u 10. stoljeću.

- 6) Romanski jezici ne potječu od klasičnoga nego od vulgarnog latinskoga.
 - 7) Latinski jezik nije više živ kao govorni jezik, ali nije ni sasvim mrtav, jer je nekoliko stoljeća poslije kraja Antike bio jedini mogući pisani jezik učenih krugova, a ostao je do danas u katoličkoj Crkvi.
 - 8) Francuski jezik potječe od latinskoga, ali danas nije više latinski, kao ni drugi srodni jezici (5 glavnih, 11 ako se pribroje i minorni jezici: katalanski, romanč, sardski i neki drugi).
3. Polazeći od Hagègeovih postavki, treba prije svega reći da se latinski n i k a d a nije prestalo govoriti, od Antike do danas nema nikakvih granica i supostojeće generacije uvijek su se razumjele i imale osjećaj da govore isti jezik. U potvrdu te istine mogu se navesti brojne formulacije. Ernst Gamillscheg kaže da bi se malo zaoštreno formulirano moglo reći da se danas u Rimu, Parizu, Madridu, Lisabonu i Bukureštu govori latinski,ⁱ a ta formulacija nije uopće "malo zaoštrena" nego potpuno točna. U istom se smislu izrazio i Jules Vendryes, u radu pod – za nas ovdje značajnim – naslovom *La mort des langues*: ne smije se kazati da francuski jezik d o l a z i [spac. P.T.] od latinskog, nego francuski j e s t latinski jezik, tj. oblik što ga je latinski jezik poprimio, tokom stoljeća, na tlu današnje Francuskeⁱⁱ. Neki su lingvisti išli i dublje u prošlost, pretpostavljajući analogni kontinuitet između italske zajednice ili čak indoeuropske etapeⁱⁱⁱ. Na kraju, evo i mišljenje Daga Norberga: do g. 600. može se govoriti o latinskom, od g. 800. dalje o romanskom, dok za među-period mogu poslužiti oba termina, pod uvjetom da smo svjesni da nikakva oštra granica ne dijeli govorni latinski od najstarijeg romanskoga^{iv}. Sve su te postavke točne s d i j a k r o n i č n o g stanovišta, dok je s i n k r o n i č k i gledano odgovor naravno sasvim različit, upravo suprotan: francuski, talijanski, španjolski itd. n i s u latinski nego drukčiji jezici.
4. Problem koji se ne može mimoći jest jedinstvenost ili diferencijacija govornoga latinskog jezika. Odavna se zna da se danas više ne može operirati više-manje jedinstvenim vulgarnim latinitetom, kako je to činila nekadašnja romanska filologija. Govoreći o tome, njemački romanist Harald Weinrich naziva taj rekonstruirani vulgarni latinitet *lingua etymologica*, i duhovito dodaje: misliti da se tako zaista govorilo, za to treba vjere [tj. razum nije dovoljan].^v Isti lingvist izriče ono što

ⁱ "Überspitzt formuliert, könnte man sagen, dass in Paris und Rom, Madrid und Lissabon, sowie in Bucharest lateinisch gesprochen wird", cit. u Günter Reichenkron, *Historische Latein-Altromanische Grammatik I*, (od sada: HLAG), Wiesbaden 1965, str. 77.

ⁱⁱ "Il ne faut pas dire: le français vient du latin, mais: le français, c'est du latin, c'est la forme prise par le latin au cours des âges dans la région qui est aujourd'hui la France" (HLAG, str. 77-78).

ⁱⁱⁱ Tako postupa Ernst Kieckers u svojoj *Historische Lateinische Grammatik mit Berücksichtigung des Vulgärlateins und der romanischen Sprachen*, München, 1930-31 (cit. po HLAG str. 79), vidi i bilj. 15.

^{iv} "For the intervening period either name will serve, provided that we bear in mind the fact that no firm frontier in time separates spoken Latin from the earliest Romance idiom" (Einar Löfstedt, *Late Latin*, Oslo 1959, str. 2, cit. u HLAG, str. 85 i 358).

^v Harald Weinrich, *Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte* (od sada: PSRS), Münster 1969, str. 43.

danas nitko ne sumnja, tj. da je i latinski već bio regionalno diferenciran i da je diferencijacija počinjala na vratima Rima.^{vi} Suvremena bi sociolingvistika dodala da je diferencijacije, prije svega vertikalne, bez sumnje bilo i unutar samoga Rima. Švedski lingvist Einar Löfstedt posve je u pravu kad kaže da "čistoga" vulgarnog latiniteta ne može ni biti jer čim netko napiše ili na zidu izgrebe i jednu riječ, on je već pod utjecajem pisane norme.^{vii} Između jezika kultiviranih slojeva i jezika nepismenih masa postoje bezbrojne gradacije.^{viii}

Ovdje navedene formulacije tako su jasne da im ne treba ništa dodati.

5. Za poznavanje vulgarnog latinskog važan izvor su i natpisi, koji neki znanstvenici smatraju čak najvažnijim materijalima,^{ix} ali u svjetlu onoga što je malo prije rečeno jasno je da ni natpisi (pa ni pompejanski *graffiti*) ne odražavaju živi, spontani govor. Isto se može kazati i za pisce koji nastoje pisati u pučkom duhu: prije svega to je Plaut, a kasnije npr. Petronije, autor *Satyricon*. Sigurno je da su ti autori birali one jezične crte koje su osjećali kao karakteristike pučkog govora njihova doba, no sve su te značajke ipak njihov izbor, dakle ne potpuna slika živog jezika. Kad je već riječ o Petroniju, neka nam bude dopušteno zaustaviti se malo na riječi o kojoj se mnogo diskutiralo, a to je *cusuc* (LXXVII, 4). Trimalhion, tipični *parvenu* svojega doba i sredine, hvali se svojim uspjesima na raznim životnim područjima, među ostalim i svojom raskošnom kućom. Tu čitamo rečenicu *Ut scitis, cusuc erat, nunc templum est*. Radi se, dakle, o kontrastu: kuća je prije bila *cusuc*, sada je hram. Odatle logički slijedi da *cusuc* mora značiti malu i siromašnu, neuglednu građevinu. Starija je filologija držala da je *cusuc* pogreška pisara umjesto *casucula*, *casucula*, *casula* ili sl., pa je i Alfred Ernout u izdanju *Satyricon* iz 1931. godine ispravio *cusuc* u *casula* (str. 78), ali je ipak dopustio da oblik *cusuc* "*forte servandum est*". Isti je znanstvenik rekao da je "*verbum ex oriente ortum*" i uputio na oblik *cusuccia* na jednom natpisu (loco cit.). Istočnjačko podrijetlo riječi *cusuc* prihvatio je nakon II. svjetskog rata i Ezio Marmorale (u izdanju *Satyricon* iz g. 1947) i protumačio *cusuc* kao riječ *kushk* perzijskog podrijetla, koja je preko turskoga *kiösk* prodršla na zapad (odtuda i naš *kiosk*) u značenju 'vrtni paviljon'.^x To se slaže s onim što Trimalhion sam o sebi kaže: "Došao sam iz Azije, tako malen kao ovaj svijetnjak" (LXXV, 19); prema tome, on je tu riječ donio u Europu. Drugo je pitanje, dakako, fonetske prirode, tj. kako je ta riječ glasila, kako ju je Petronije čuo i, u uvjetima

^{vi} PSRS, str. 44, bilj. 3.

^{vii} "even the most uneducated person, as soon as he begins to write, if it be only a letter or few words on a plastered wall, is directly or indirectly influenced by innumerable literary precedings or reminiscences" (*Late Latin*, str. 2, v. HLAG, str. 76)

^{viii} "there are numberless gradations between the language of cultivated conversation and that of unlettered populace" (*Late Latin*, str. 15, cit. u HLAG, loco cit.).

^{ix} "we believe that inscriptions, with all their shortcomings and limitations, continue to provide a valid source of spoken Latin", Paul E. Gaeng, *Collapse and Reorganization of Latin Nominal Flexion as Reflected in Epigraphic Sources*, Potomac, Maryland, 1984, str. 7. V. i ove Gaengove ranije radove: *An Inquiry into local variation in Vulgar Latin, as reflected in the Vocalism of Christian Inscriptions*, Chapel Hill, 1968, i: *Inscriptional evidence as a source of spoken Latin*, *Illinois Classical Studies* 7 (1982).

^x V. C. Battisti – G. Alessio, *Dizionario etimologico italiano* (DEI), II, Firenze; A. Prati, *Vocabolario etimologico italiano* (VEI), Milano, 1951; *Il Nuovo Zingarelli, Vocabolario italiano*, Bologna, 1992: svi s.v. *chiosco*; Vladimir Anić – Ivo Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 2000, s.v. *kiosk*.

latinske grafije, zapisao; tu je, naravno, potrebno poznavanje perzijske i turske historijske gramatike.^{xi}

6. Vrlo su važan izvor za poznavanje vulgarnog latiniteta, a i za problem "smrti" latinskog jezika uopće, i pravopisni priručnici i tzv. glosari. Prvima je namjera ispravljati latinski kao još živ, govoren jezik; drugi, nekoliko stoljeća kasniji, prevode klasično-latinske riječi na jezik onih (širokih) slojeva koji klasični latinski više ne razumiju. U prvu kategoriju spada tzv. *Appendix Probi*, u drugu glosari, od VIII. stoljeća dalje. Starija je filologija smještala *Appendix Probi* u III. ili IV. stoljeće, dok se u naše vrijeme drži da je 2-3 stoljeća mlađi (po mišljenju C.A. Robsona, koje prihvaća i jedan najvećih latinista današnjice finski filolog Veikko Väänänen.^{xii} Srednje stanovište zauzima antologija *Du latin aux langues romanes* (Maria Iliescu – Dan Slusanski, Wilhelmsfeld, 1991, str. 103), prema kojoj je palimpsest s početka VIII. st., dok je samo djelo napisano stoljeće – dva ranije. *Appendix Probi* potvrđuje niz pojava koje se nastavljaju u romanskim jezicima: sinkopu intertonike *speculum non spechum* (usp. tal. *specchio*), prijelaz intervokalnoga /b/ u /v/ (*tabes non tavis*; usp. *faba* > tal. *fava*), prijelaz /ns/ u /s/ (*ansa non asa*, hiperkorektizam *occasio non occansio*; usp. tal. *mese* < *mense*), prijelaz plurala srednjeg roda u singular ženskog roda (*vico castrorum non vico castrae*; usp. n.pl. *folia* > f.sg. tal. *foglia*, franc. *feuille*, španj. *hoja* itd.) i mnoge druge. – Glosari, naprotiv, više ne ispravljaju latinski kao živ jezik, nego prevode, tumače klasično-latinske riječi koje su, nakon karolinške reforme, nepismenim slojevima (tj. velikoj većini) nerazumljive, npr.: *binas : duas et duas* (usp. tal. *a due a due*), *singulariter : solamente* (usp. tal. i španj. *solamente*, franc. *seulement*), *ceciderunt : caderunt* (usp. tal. *caddero*), *vespertiliones* ["šišmiši"]: *calves sorices* (> franc. *chauve souris*) itd. Glosar iz Reichenaua potječe iz VIII. stoljeća; iz X. ili XI. stoljeća su na kasnijem španjolskom području Glosari iz San Millán de la Cogolla (*Glosas Emilianenses*) i iz Silosa (*Glosas Silenses*), a u Italiji X. stoljeća nastaje Glosar iz Monze, što ga C. Tagliavini smatra talijansko-grčkim^{xiii} (mi bismo radije rekli da je romansko-grčki)^{xiv} – Ima i romansko-germanskih glosara, od kojih je najpoznatiji i najvažniji onaj iz Kassela (cca X. st.), a mogu se navesti i neki drugi, manje poznati ali jednako važni.^{xv}

^{xi} Od brojnih drugih primjera približne transkripcije navodimo dva, iz Izidora Seviljskoga (VI-VII st.): on za mačku poznaje izraz onomatopejskoga karaktera *musio*, što je približna, grafijom uvjetovana, transkripcija nečega što je moralo glasisi [mušo], [muco] ili sl., a za stanovnike Italije (*Itali*) kaže da govore *ozie* umj. *hodie*. V. za oba primjera M. Iliescu – D. Slusanski, o.c., str. 16 i 219.

^{xii} V. C.A. Robson, *L'Appendix Probi et la philologie latine*, "Le Moyen Age" 69 (1963), str. 37-54; V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1981, str. 200.

^{xiii} V. Carlo Tagliavini, *Le Origini delle lingue neolatine*, Bologna, 1972, str. 481 i bilj. 19.

^{xiv} Dag Norberg (*Manuel pratique de latin médiéval*, Paris, 108, str. 40) drži da je u Italiji u X. st. govorni jezik bio još toliko blizu latinskom da se nije smatralo potrebnim prilagoditi ga postkarolinškom pravilnom latinitetu.

^{xv} Evo nekoliko primjera iz Glosara iz Kassela, s našim tumačenjima: *caput : haupit* 'glava'; *digiti : fingra* 'prsti'; *pecora : skaaf* 'ovca'; *radi meo parba : skir minan pari* 'obrij mi bradu'; *unde estu : uuanna pistdu* 'odakle si'. – Od spomenutih manje poznatih glosara navodimo onaj o kojem piše Roberto Gusmani u studiji *Un frasario di conversazione altotedesco – latino d'età medievale* ("Plurilinguismo" 2 /1995/, str. 43-54, Udine). U tom priručniku, koji datira iz X. stoljeća cca, težište je na germanskoj komponenti, ali ima i nekoliko primjera zanimljivih i za romanistiku: *in Francia fui; quid fecisti ibi?*; *disnavi me ibi* (usp. franc. *dîner*), pa čak i, kako to Gusmani kvalificira, "impertinente domanda" *quot vices fotisti?* 'koliko puta si fukao?' (str. 46-47).

7. Na prethodnim smo stranicama željeli s jedne strane ocrtati ideje i tvrdnje Claudea Hagègea, s druge pak strane prodiskutirati, komentirati i kompletirati njegove misli, u onim točkama koje držimo važnima, a u knjizi francuskoga autora nismo ih našli. U pogledu kontinuiteta posve se slažemo sa svima onima po kojima se i danas govori latinski u obliku romanskih (neolatinskih!) idioma i pomišljamo koliko bi tek bila razlika između poznatoga nam latinskoga jezika od 2000 prije naše ere,^{xvi} pa ipak ni tu nema prekida kontinuiteta. Istakli smo i razliku dijakronijskog i sinkronijskog stanovišta, kao i vrijednost izvorâ tzv. vulgarnog latiniteta i njegovu regionalnu diferencijaciju. Sve su te teme dakako odavna poznate i obrađene, ali s vremena na vrijeme treba "podvući crtu". Da ipak nismo obuhvatili sve, samo se po sebi razumije, tako da nešto valja ostaviti mladima, budućim znanstvenicima kojih – nadamo se – neće nedostajati.

Riassunto

IL LATINO: LA »MORTE« O LA CONTINUITÀ

Partendo dalle pagine dedicate alla "morte" del latino nel volume *Halte à la mort des langues* di Claude Hagège, l'autore sintetizza dapprima le idee del sociolinguista francese, per passare poi alla discussione, al commento e alle proposte di completamento. L'autore sottoscrive alla tesi della continuità, vedendo negli idiomi romanzi la fase attuale del latino. Nel contributo si illustrano anche certi altri temi: la differenziazione regionale del latino, la periodizzazione e il valore delle fonti del latino parlato.

^{xvi} Na poznatom *Duenos*-natpisu stoji IOVESAT za klasično IURAT. Kako taj natpis potječe iz VI. stoljeća prije naše ere (v. E. Pulgram, *Italic, Latin, Italian*, Heidelberg, 1978, str. 167-169), proizlazi da je promjena od IOVESAT do klas. IURAT u 500 godina mnogo veća nego u 2000 godina od klas. IURAT do npr. tal. *giura*, pa možemo zamišljati kako je odgovarajući oblik mogao glasiti 2000 godina prije klasične epohe. Pa ipak se i tu radi, dakako, o kontinuitetu.